

ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

УДК «715»:33(477)«1940/1950»

Ігор Ветров
(Київ)

ВІД ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ — ДО ЕКОНОМІЧНОГО КУРСУ: ВІДРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ У 40–50-ті рр. ХХ ст.

Матеріали розкривають основні фактори, що визначили геополітичну стратегію керівництва Радянського Союзу та відповідний економічний курс. У статті розглядаються концептуальні підходи до вирішення складних завдань відбудови важкої індустрії країни у 1943–1945 рр.

Ключові слова: відбудова, воєнна економіка СРСР, військово-промисловий комплекс, важка індустрія.

Феноменологія Другої світової війни, окрім іншого, полягає ще й у тому, що в її просторі й часі перепліталися різні процеси і явища воєнного, дипломатичного, політичного, соціально-економічного порядку. В той час, як одні країни, активно задіяні в збройній боротьбі, залишилися недосяжними для супротивника (для прикладу Сполучені Штати Америки і Канада), інші — стали гігантськими театрами бойових дій (Україна, Білорусія, Російська Федерація, Польща, Франція, Німеччина, Угорщина та інші). Всі учасники війни вступили і виходили з неї по-різному, зі своїми втратами і здобутками.

У жовтні 2006 р. в Москві відбулася міжнародна конференція, на якій обговорювався алгоритм «виходу з війни». Упорядники збірника матеріалів цього наукового форуму Ж. Радвані та Б. Бонвеч у вступі до видання зазначили: «Кінець війни можна точно датувати стосовно конкретних держав, але не до людей, які пережили війну. Для них вирішальний фактор — це усвідомлення, сприйняття подій. ... Між завершенням бойових дій на сході (на Волзі) і на заході (на Бузі) пройшло півтора роки. До формальної капітуляції в Берліні залишалося ще кілька місяців. Це був тривалий перехід від війни до миру, що ніяк не наступав:

адже після закінчення бойових дій майже відразу почалася фаза холодної війни. Відкриті баталії змінив період прихованої воєнної загрози. Цей стан дуже влучно схарактеризував Раймонд Арон, назвавши його мир через терор (Terrorfrieden), та Дітер Сейнхаас — як «організоване безмир'я» (organisierte Friedlosigkeit). Розвиваючи свою думку, автори вступної статті вказали, що з вересня 1945 р. війни не було, але не існувало й миру, «що відображалось не тільки у відносинах між державами й політичними блоками. Стан «відсутності миру» в цей перехідний період проявлявся і у внутрішньому житті країн — учасників війни. У Радянському Союзі формальне закінчення війни навіть не означало завершення бойових дій, оскільки в прибалтійських республіках, Західній Білорусії, Західній Україні продовжувалися збройні зіткнення між національним підпіллям і новою, радянською владою. Вони були, як правило, продовженням протистояння періоду німецької окупації. Те ж відбулось і в Польщі, де впродовж якогось часу йшли сутички між членами Армії Крайової та комуністами. Час «нуль» як початок абсолютно нового етапу в історії тут не наступив»¹.

Вихід з війни супроводжувався взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників. Баланс між ними визначав пріоритети тієї чи іншої держави. Керівництво Радянського Союзу, звичайно ж, мало враховувати ступінь і масштаби руйнувань, матеріальних і людських втрат, що різко знизили рівень життя основної маси населення. Однак Й. Сталін прагнув максимально скористатися результатами війни і статусом країни — переможниці, перетворивши її на одного зі світових лідерів. Геополітичні амбіції Кремля викликали не просто стурбованість Заходу, а системну протидію, що, зрештою вилилась у «холодну війну». Свідомо втягуючись у новий етап протистояння з «капіталістичним світом», Кремль певні сподівання пов'язував з формуванням «соціалістичного табору», який розташовувався по периметру західних та південно-західних кордонів СРСР. Та навіть за цих умов стартові позиції Радянського Союзу у цих геополітичних «перегонах» були незрівнянно гіршими, ніж у його західних опонентів. Перш за все, попри створення альтернативної сировинно-промислової бази у східних районах країни, найбільш розвинені індустриальні регіони у європейській частині країни були зруйновані й потребували капітальної відбудови (в багатьох випадках практично «з нуля»). Аби повернути їх до життя, необхідні були колосальні затрати фінансових, матеріальних та людських ресурсів, яких гостро бракувало.

Встановлення та підтримка прорадянських режимів у лімітрофах також потребував солідних коштів і матеріальних засобів. До того ж, на відміну від окупованих гітлерівцями країн Західної Європи центрально- та східноєвропейські держави, особливо Польща, більшою мірою постраждали від війни, що також суттєво підвищувало «ціну питання».

Тим часом лідери західного світу — США, Великобританія і Франція — перебували в значно кращих умовах. Бойові дії та окупація Франції не супроводжувалися тактикою «випаленої землі». Британські острови, хоч і стали об'єктом нищівних бомбардувань Люфтваффе, все ж залишилися недосяжними для сухопутних військ противника. Масштаби збитків, яких зазнали ці держави не йдуть у жодне порівняння зі шкодою, заподіяною Радянському Союзу Німеччиною та її союзниками. Сполучені Штати Америки взагалі вели, так би мовити, дистанційну війну, яка звісно, вимагала значних ресурсів і напруження сил, супроводжувалась людськими втратами, але водночас сприяла активізації ринку, збільшенню держзамовлень приватним компаніям та фірмам, частковому розв'язанню проблеми зайнятості. Володіючи гігантськими капіталами, Вашингтон виходив з війни не просто переможцем, а гравцем, який «роздавав карти»: США виступили світовим донором для країн, що постраждали від війни, отримавши від нього не стільки економічні, скільки політичні дивіденди. Відмова Москви від участі в реалізації «плану Маршалла» лише посилювала позиції Сполучених Штатів і значно ускладнювали завдання, пов'язані з відновленням економічного потенціалу Радянського Союзу, який міг розраховувати винятково на власні ресурси.

Якщо з зовнішньополітичною доктриною Кремль визначився ще в ході війни, то внутрішньополітичний курс, зокрема його економічна складова, потребували суттєвих коректив з урахуванням проблем, які належало вирішувати, окрім тих, що лежали на поверхні. Додавалися традиційні для більшовицької системи суперечності, не усвідомлені правлячою елітою, а тому пролонговані на повоєнний період. Вони продовжували суттєво впливати на характер влади, відносини по лінії держава-суспільство, ефективність управління економікою та її продуктивність.

СРСР вийшов з війни такою ж тоталітарною державою, якою він вступив у неї. Більше того, кінцева перемога слугувала для Сталіна і його найближчого оточення неспростовним доказом правильності обраного курсу, життєздатності соціально-економічного ладу, що базувався на приматі й абсолютній домінанті держави. Відсутності приватної власності та конкуренції, державному розподілі ресурсів і матеріальних благ, забороні будь-яких автономних форм суспільної самоорганізації тощо. Ще у 1951 р. Ханна Арендт у праці «Джерела тоталітаризму» вказувала на атомізацію суспільства та руйнування будь-якого публічного та плюралістичного політичного простору в країні, що управляється таким чином². А сучасні дослідники Ален Блюм та Мартіна Меспуле зазначають з цього приводу: «Тоталітариський підхід постолоє погляд на радянську історію як політичну, майже не залишаючи місця для суспільства. При цьому політика розглядається не як вираз специфічних переплетень чи зіткнень

між соціальними групами, а як така, що вибудовується автономним чином за логікою самодостатності та дій, що мають головним чином внутрішнє цільове призначення. Соціальні зв'язки не беруться до уваги, реально діючими вважаються лише політичні відносини. ... Суспільство не стає об'єктом розгляду, оскільки, залишаючись ніби в автономному стані, воно виявляється підпорядкованим винятково силі політичного рішення. Існування кожної людини залежить від її місця у вертикальній ієрархії, винятково політичній за своєю сутністю»³. Автори проводять паралелі між концептами Х. Арндт і Д. Оруела, який у праці «Література і тоталітаризм» писав, що тоталітарна держава «характеризується тим, що вона командує мисленням, але не влаштовує його раз і назавжди. Вона спочатку встановлює незаперечні догми, а потім з дня на день змінює їх. Вона потребує таких догм, тому, що їй необхідне абсолютне підкорення своїх суб'єктів, але вона не може уникнути змін, що диктуються імперативами силової політики»⁴.

Ці та інші спостереження Х. Арндт і Д. Оруела підривають віру в тотальну ефективність комуністичної системи сталінського штибу. У 70-і роки сформувалась група західних фахівців (згодом їх назвали «ревізійністами»), які піддали сумніву спроможність тоталітарного дискурсу теоретично обґрунтувати перспективи цієї системи, оскільки він залишав осторонь дискусії (а фактично заперечував існування) внутрішньої суперечності та соціальну напругу.

Якщо радянські суспільствознавці та ідеологи моделювали об'єкт за поверховими ознаками, то «ревізійністи» поставили в центр уваги політичні процеси з усіма їх внутрішніми антагонізмами, зіткненнями і протистояннями на всіх соціальних стратах.

Та поряд з цими опонуючими теоріями А. Блюм та М. Меспуле виокремили дослідницький напрям, позначений новаторськими підходами, що стимулювали розробку не спрощеної, а більш комплексної історії, не тільки соціальної історії політики, а й політичної історії суспільства. Визнання за індивідами активної участі в діях, показ з усією очевидністю тертя і конфліктів, внутрішньо притаманних групам керівників, вели до розриву з уявленнями про систему сталінської влади як монолітного блоку. ... «Викриваючи недоліки цієї системи, вони показали, що політичні позиції та ухвалені рішення були продиктовані різного роду соціальною логікою, і тому чіткіше виявили людей, які перебували за фасадом апарату»⁵. Адепти цього вектора радянологів — К. Інгерфлом, С. Даллін, С. Котт, а також сам А.Блюм — зосередилися на таких дослідницьких операціях, пов'язаних на аналізі мотивацій та механізмів ухвалення рішень, що ставить саму серцевину повсякденної діяльності держави. При першому погляді на управлінську верхівку СРСР здається,

що вона була монолітною, а всі рішення стратегічного порядку глибоко продумувалися, моделювалися, підкріплювалися належними матеріально-фінансовими й трудовими ресурсами та послідовно втілювалися в життя. Насправді ситуація була дещо іншою. Навіть Й. Сталін, перш ніж зупинитися на певному рішенні, неодноразово та в різний спосіб (від спеціальних нарад і засідань політбюро ЦК ВКП(б) до тостів на прийомах у Кремлі перевіряв свої думки на ближньому оточенні. І навіть за дуже жорстких умов тоталітарної системи, «партійної дисципліни» й незаперечного авторитету вождя у вищому ешелоні влади та серед управлінської еліти постійно циркулювали ідеї та міркування щодо вдосконалення існуючого порядку речей та суттєвої корекції економічного курсу, які явно відхилялися від «генеральної лінії». Усвідомлюючи неефективність організації господарських відносин, найсміливіші представники апарату пропонували ліквідувати паралелізм в керівництві економікою країни, коли партійні органи фактично дублювали функції наркоматів, главків та інших відомств на всіх без винятку рівнях. Побоюючись втратити найефективніший важіль влади й перепрограмування ідеологічної матриці. Й. Сталін не пішов на такий крок, адже це могло запустити процеси, які правлячій верхівці було б складно контролювати.

Існував ще один, надзвичайно важливий чинник, що визначав економічний курс Кремля, — радянський ядерний проект. США спровокували СРСР на пошук адекватної відповіді, створивши атомну бомбу й продемонструвавши її «можливості» ще під час війни. У Москві розуміли, що без такої зброї мріяти про паритетні умови боротьби за світове лідерство не варто. Тому підготовчі роботи 1942–1945 рр., що набули інтенсивності з ухвалою постанови ДКО від 28 вересня 1942 р. «Про організацію робіт з урану», вийшли на якісно новий рівень після ядерного бомбардування Хіросіми і Нагасакі. 20 серпня 1945 р. ДКО видав постанову «Про спеціальний комітет ДКО». До складу якого увійшли ключові фігури партійно-радянського істеблішменту на чолі з Л. Берією. На цей орган покладалося керівництво атомним проектом. Упродовж 8 років відбулося майже 150 засідань Спецкомітету, в ході яких представники вищого ешелону влади і наукової еліти обговорювали всі питання, пов'язані з реалізацією цього унікального завдання. Увесь хід робіт — від ухвалення рішень — до кінцевого «продукту» зберігався у суворій таємниці й продемонстрував надзвичайно високий рівень виконавської дисципліни.

Радянські лідери свідомо йшли на гігантські фінансові й матеріальні витрати заради геополітичних цілей. Американські витрати для створення атомної зброї 2 млрд дол. (30 млрд руб.). Дані про вартість радянського проекту — суперечливі й неповні. Так російський історик М. Симонов

вказує, що лише у 1947–1949 рр. на цю програму асигнували 14,5 млрд. руб.⁶ Скільки коштів потребували ці роботи за весь період 1942–1951 рр., визначити складно, зокрема тому, що витрати «розклалися» в інші галузі. Враховуючи рівень тогочасних технологій в СРСР, можна припустити, що радянський проект виявився принаймні не дешевший від американського. А в тодішніх вимірах це були колосальні кошти, які «відривалися» від інших, життєво необхідних, галузей виробництва і соціальної сфери. Спустошена війною Україна також взяла на себе частку цього тягаря.

І знову, як і під час Другої світової війни, дався взнаки феномен мобілізації економіки, заснованої на концепції фінансових, матеріальних та людських ресурсів у певних виробничих нішах. Доволі жорстка ізоляція таких ніш від інших виробничих напрямів та соціальних програм створювала досить незначну, навіть неприродну ситуацію, коли окремі привілейовані об'єкти працювали в умовах оптимального режиму і на новітньому технологічному рівні, а всі інші — на попередньому (з незрідка застарілими технологічними лініями, обладнанням та відповідної якості продукцією).

Залишаючись у політичному відношенні одним з підмурків геополітичної стратегії, ядерний комплекс, що формувався у 40 — на початку 50-х років, одночасно слугував однією з основ тоталітарного режиму сталінського зразка. Він на довгі десятиліття визначив економічні пріоритети СРСР, у яких важка індустрія була покликана в першу чергу обслуговувати військово-промисловий комплекс, а вже потім забезпечувати випуск засобів виробництва.

Для України відбудовна стратегія набувала особливого значення, оскільки важка індустрія республіки зазнала катастрофічних втрат внаслідок евакуаційних заходів радянського уряду в другій половині 1941 р., бойових дій і тактики «випаленої землі», яку застосовували обидві воюючі сторони. Нині важко встановити, яка кількість збитків проходить по кожній з цих «граф». Адже в радянській період всі вони «списувалися» на окупантів. Загальні цифри втрат (у версії радянської історіографії) становили: 16,1 тис. зруйнованих та пошкоджених підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 — коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні інших основних і допоміжних виробництв, комунікацій та інфраструктура (зокрема 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 вокзалів і станцій)⁷.

Німецькі та румунські господарські структури та фірми на завершальному етапі окупації України прагнули вивозити або максимально пошкодити максимальну кількість промислового устаткування. Співробітники

концерну «Фрідріх Крупп і К°» транспортували до Райху обладнання, напівфабрикати і метал з Новокраматорського машинобудівного заводу — одного з найбільших об'єктів галузі, а власники концерну «Герман Геринг» — гірниче устаткування з шахт і рудників Донецького і Криворізького басейнів, акціонерне товариство «Схід» — обладнання трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта (Дніпропетровськ). Апаратуру, вузли технологічних ліній, інструменти й верстати з більшості підприємств Києва, Харкова, Одеси, Горлівки, Дніпродзержинська, Єнакієве, Костянтинівки, Макіївки, Маріуполя, Дніпропетровська переправляли до Німеччини. Незважаючи на те, що на підконтрольній їм території перебувало не так багато індустриальних об'єктів, румунська окупаційна адміністрація також долучилася до пограбування галузі. До Румунії було вивезено майже на суму 948 млрд лей (у довоєнній валюті).

У матеріалах Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів окупантів з території УРСР було переміщено за кордон 127,8 тис. електродвигунів, понад 781,6 тис. металорізальних верстатів, понад 19 одиниць ковальсько-пресового обладнання, 2,4 млн т руди чорних металів за складських запасів, 276 тис. т чавуну і феросплавів, 984 тис. т рейок і прокату чорних металів⁸.

Системної руйнації внаслідок евакуації, бойових дій та свідомого пошкодження зазнали харківський тракторний і турбогенераторний, криворізькі машинобудівні гіганти, мелітопольський дизельний, одеський ім. Січневого повстання, київські «Арсенал», ім. Леніна, ім. Горького, «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор» та інші підприємства, що становили основу вітчизняної важкої промисловості. Надіславши спеціальні комісії у складі керівників республіки, провідних фахівців та науковців на ці об'єкти, керівництво країни одержало висновки про ступінь руйнувань, а також масштаби відновлювальних робіт. На цьому ґрунті уряд міг визначати найважливіші галузі й окремі заводи, на які в першу чергу спрямовувалися кошти, матеріали, кадри.

Та все ж вирішальні орієнтири відбудови залежали від концептуальних засад внутрішньої політики. За спостереженням зарубіжних та вітчизняних фахівців, у період війни з'явилися нові штрихи соціально-економічного життя, що трактувалося як «обмеження волонтаристської практики» (Н. Верт). До них віднесено послаблення державного контролю за різними формами вільного ринку, заохочення дрібнотоварного виробництва, підвищення рівня життя мешканців сільської місцевості, що уникла окупації. Ці та інші риси життя у поєднанні з почуттям гордості за перемогу над загарбниками, формували певні очікування змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті, демократизації режиму, лібералізації соціальних відносин. Слід зазначити, що наміри

вдатися до трансформацій еволюційного характеру існували і в деяких представників «правлячого класу» (про спроби обмежити вплив партії вже згадувалося вище).

Якщо період 1943–1945 рр. відбудовні роботи здійснювалися у вибірково-спосіб (першочергова увага приділялася об'єктам стратегічного значення), то після завершення війни постало питання про магістральні шляхи відродження економіки та перспективи розвитку в майбутньому. Підготовка проекту 4-го 5-річного «плану розвитку народного господарства» супроводжувалася полемікою довкола концептуальних підходів. Посилаючись на сприятливу міжнародну ситуацію секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов, голова Держплану М. Вознесенський, голова РНК РРФСР М. Радіонов, перший секретар Курського обкому ВКП(б) П. Доронін та інші впливові функціонери вищої ланки доводили можливість та обстоювали необхідність більш збалансованого розвитку промисловості й сільського господарства, групи «А» та групи «Б». Фактично це означало, що під сумнів ставилась ідея неминучої конфронтації з колишніми союзниками по Антигітлерівській коаліції, а отже, і форсованого нарощування військово-промислового комплексу. Зекономлені ресурси можна було б використати для відродження виробничої та соціальної сфер.

Їх опоненти — Л. Берія, Г. Маленков та їхні однодумці дотримувались іншої думки. Передбачаючи швидкий поступ провідних капіталістичних країн у повоєнний період, їхню здатність адаптуватись до викликів часу та вміння реалізувати на практиці інноваційні технології, «яструби» використовували як головний козир те, що Сполучені Штати Америки володіли ядерною зброєю. Гідною відповіддю та надійною гарантією досягнення й дотримання рівноваги в майбутньому вважалося виведення обороноздатності Радянського Союзу на рівень, що мав забезпечити йому роль світової держави, «оплоту соціалізму на планеті».

Перевагу цієї групи забезпечило поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників: неврожай 1946 р. (це створило підґрунтя для жорстоких форм управління аграрною сферою), маніпуляції з масовою свідомістю (головним меседжем у цьому випадку виступила загроза з боку буржуазних держав), а також смерть А. Жданова в 1948 р., що суттєво послабила позиції прихильників зміни курсу⁹.

Якщо у 1943–1944 рр. уряд надавав перевагу короткотерміновому плануванню (максимально на пів року), то вже 25 березня 1945 р. на союзному рівні затвердили постанову «Про народногосподарський план відновлення і розвитку народного господарства на 1945 р.», що визначала завдання відбудови на завершальному етапі війни. Таким чином, у цей час не існувало продуманої, розрахованої на тривалу перспективу програми фінансування, забезпечення об'єктів будматеріалами, устатку-

ванням, енергоносіями, матеріалами, трудовими ресурсами. Однак, навіть у межах короткострокового планування закладалися надзвичайно високі економічні показники. Форсований розвиток важкої індустрії мав забезпечити подвійне збільшення випуску валової продукції у визволених регіонах країни. Передбачалися швидкі темпи відновлення й нарощування виробництва в машинобудівній галузі, насамперед виготовлення устаткування для металургії, вугільної, нафтової промисловості, енергетики, а також тракторів та сільськогосподарської техніки¹⁰.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР затвердила Закон «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.». На основі визначених у ньому контрольних показників восьма сесія Верховної Ради УРСР у серпні 1946 р. ухвалила Закон «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». Документом передбачалося досягнення довоєнного рівня виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, а в окремих галузях — його перевищення. Цілком в руслі сталінської економічної доктрини ставилося завдання зосередити головну увагу на відновленні індустрії і транспорту та зміцненні оборонної спроможності СРСР, оснащення Збройних сил новітніми зразками техніки та озброєння. Обсяг всього промислового виробництва планувалося збільшити на 3% (порівняно з 1940 р.), електроенергії — на 13%, будівельних матеріалів — у 1,5–2 рази, металургійного обладнання — в 2,2 рази, тракторів — 2,5 рази.

Поряд з цим у п'ятирічному плану йшлося про піднесення виробництва продукції сільського господарства й предметів широкого вжитку, стабілізацію грошового обігу та кредитних відносин в економіці, зниження цін на товари, зростання рівня заробітної плати та премій за виконання й перевиконання планових завдань, винаходи і раціоналізаторство, впровадження нових технологій, заходи, спрямовані на вирішення житлової проблеми, відновлення соціальної та комунальної сфер. Наслідком виконання 5-річного плану мало стати помітне підвищення життєвого рівня людей¹¹.

Уявлення про пропорції розвитку різних галузей виробничої і невиробничої сфер дає структура капіталовкладень. Загальний обсяг капіталовкладень у період 1946–1950 рр. у республіці становив 6,7 млрд руб., тобто 19,2% від загальносоюзних. 55,6% з них спрямовувалось у промисловість, 10,9% — у транспорт і зв'язок, 12,6% — у житлове будівництво, 14,4% — у комунальну та соціальну сфери і лише 6,5% — в аграрний сектор¹².

Як бачимо у плани закладалися істотні диспропорції між різними галузями виробництва, сільським господарством, «соціалкою». Крім того

запропоновані та юридично закріплені на вищому рівні стратегічні рішення переконливо свідчили про остаточний вибір Кремля. Сталін і його найближче оточення, як і до того, залишилися адептами тотального директивного планування і командно-адміністративних методів управління економічними процесами. Реконверсія промисловості після завершення війни спричинила у 1946 р. спад виробництва на 17 відсотків порівняно з попереднім роком. Однак труднощі об'єктивного характеру стали ще одним «аргументом» для широкого застосування «ручного управління» економікою. Та як тільки у 1947 р. показники економічної діяльності продемонстрували обнадійливо позитивні тенденції, уряд взявся корегувати деякі параметри 5-річного плану. Звільнивши М. Вознесенського* та його прихильників з Держплану, які обстоювали збалансований план і гармонійні принципи господарювання, Й. Сталін повернувся до моделі 30-х років з її політикою пріоритетів окремих галузей і «великих проектів» (на кшталт «сталінського плану перетворення природи» чи створення штучного моря в Західному Сибіру).

За офіційними даними радянської статистики, у 1948 р. обсяг промислового виробництва в Радянському Союзі перевищив довоєнний на 18%, а в 1950 — на 73%. Виробництво товарів групи «А» з 1940 р. до завершення 5-річки збільшилося на 105 %, групи «Б» — на 23%. Обсяг виробництва промислової продукції в УРСР на 15% перевищив довоєнний рівень. У роки 4-ї п'ятирічки зростання промислового виробництва в республіці були найвищими за всі роки радянської влади і становили 30% на рік¹³.

Що насправді стоїть за цими цифрами? На думку Н. Верта, фаза швидкого зростання у 1947–1948 рр. і навіть «перегріву» у 1949–1950 рр. змінилася фазою політичного сповільнення, що тривало до 1954 р. Вчений зазначає, що «з 1948 р. промисловість певною мірою зазнала труднощів, виливаних надволюнтариським переглядом показників четвертого п'ятирічного плану. Це нагадувало динаміку загострення економічних і соціальних конфліктів 30-х років: розпорошення капіталовкладень, йдучи назустріч вимогам директорів підприємств, дезорганізація виробництва через незавершене будівництво, відсутність дійового контролю за діяльністю директорів (внаслідок чисток, що охопили держплан у 1948–1949 рр.), напруженість у середовищі робітничого класу.

... Повернення до моделі розвитку 30-х рр. викликало значні економічні потрясіння, що різко погіршили у 1951–1953 рр. всі економічні показники, та серйозну напругу в суспільстві. ... Період 1945–1953 рр., що вирізнявся великою цілісністю, сприймається нині як завершення,

* У 1949 р. М. Вознесенського розстріляли без суду.

підсумок економічної та політичної лінії, яка здійснювалася після відмови від непу»¹⁴.

Успіхи війни та відбудови підживлювали ілюзію універсальності й високої ефективності командно-адміністративних підходів до управління економічними процесами. Та все ж на рубежі 40–50-х рр. наслідки гіперіндустріалізації, централізації та ідеологічної мотивації економічних рішень проявлялись все більше. Непідкріплені належними фінансовими, матеріальними і кадровими ресурсами, а також новітніми технологіями та ринковими стимулами, планові орієнтири досить далеко виходили за межі реальних можливостей і або не виконувалися (як це було в металургії та вуглевидобутку), або ж досягалися ціною надзвичайних зусиль, позаекономічними засобами, екстенсивними методами господарювання.

Прагнення за допомогою політичних рішень керувати масштабними, макроекономічними процесами породжували цифроманію, сфальсифіковані узагальнюючі дані, відставання в організації й технічному забезпеченні праці, збільшення її інтенсивності замість продуктивності.

Замість того, щоб розвивати свої сильні сторони й відмовлятися від негативних, таких, що пережили себе, система вперто ставила міркування геополітичного та ідеологічного порядку на перше місце, а все інше «підганяла» під це «прокрустове ложе». Це не вирішувало нагальних проблем, а лише переводило їх у латентний стан. З часом кількість помилок, порушень основних законів економічного та суспільного розвитку набули статусу критичної маси, за якої система у попередньому вигляді функціонувати вже не змогла.

¹ Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950). — М., 2010. — С. 5, 6.

² Арендт Х. Джерела тоталітаризму. — 2-е вид. / Пер. з англ. — К., 2005. — 584 с.

³ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине. — М., 2008. — С. 5.

⁴ Цит. за: *Traverso E.* Le Totalitarisme, le XX siècle en debat. — Paris, 2001. — P. 387–388.

⁵ Блюм А., Меспуле М. Назв. Праця. — С. 6, 7.

⁶ Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. — М., 1996. — С. 242.

⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) — К., 1999. — С. 27.

⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр. В 3 т. Т. 3: Радянська Україна у завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.) — К., 1969. — С. 155.

⁹ Верт Н. История советского государства 1900–1991. — М., 1992. — С. 295, 296.

¹⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917–1967 гг.: Сб. док. за 50 лет: В 5 т. Т. 3.: 1941–1952 гг. / Сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков. — М., 1968. — С. 229–231.

¹¹ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг. — М., 1946. — С. 8–10.

¹² Економічна історія України. Історико-економічне дослідження у двох томах. Том. 2. — К., 2011. — С. 71.

¹³ История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 6. — М., 1976. — С. 187, 188; Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. — К., 1975. — С. 72, 73.

¹⁴ Верт Н. Назв. праця. — С. 301, 302.

Материалы раскрывают основные факторы, определившие геополитическую стратегию руководства СССР и соответствующий экономический курс. В статье рассматриваются концептуальные подходы к решению сложных задач восстановления тяжелой индустрии страны в 1943–1953 гг.

Ключевые слова: геополитика, стратегия, экономика, восстановление, тяжелая индустрия, планирование.

Materials reveal the main factors that determined the geopolitical strategy leadership of the Soviet Union and the appropriate economic policy. The article reviews conceptual approaches to solving complex problems of reconstruction heavy industry of the country in 1943–1945.

Keywords: reconstruction, military economy of the USSR, the military-industrial complex, heavy industry.